PLACEMAKING ONTRAFELD

Een literatuurstudie naar de vele dimensies van placemaking

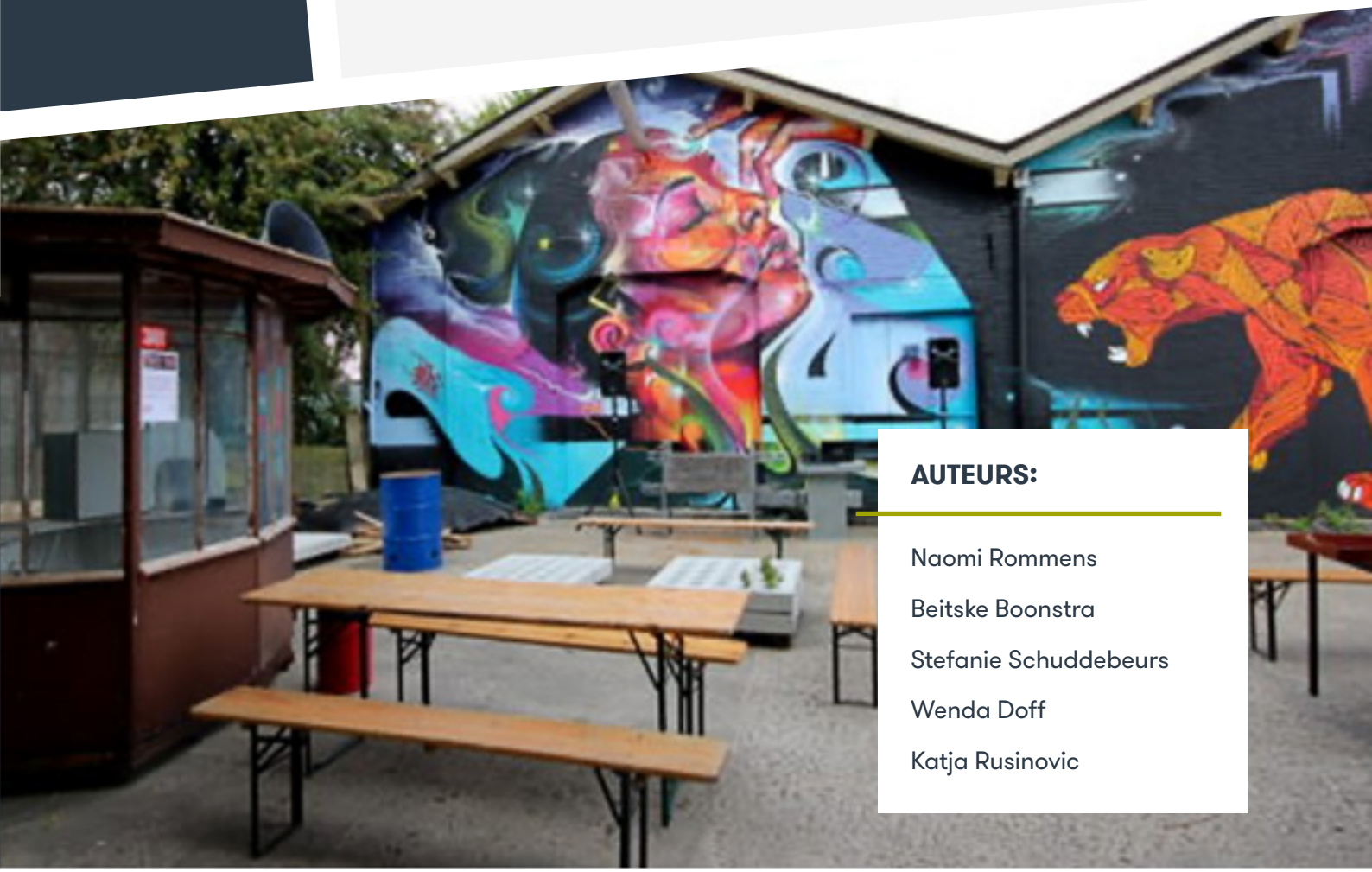

AUTEURS:

Naomi Rommens

Beitske Boonstra

Stefanie Schuddebeurs

Wenda Doff

Katja Rusinovic

Den Haag

Erasmus University Rotterdam

Zuijderwijk Stadssociologie

DE HAAGSE HOGESCHOOL

COLOFON

© 2022 De Haagse Hogeschool

Kenniscentrum Governance of Urban Transitions

De Haagse Hogeschool

Johanna Westerdijkplein 75

2521 EN Den Haag

www.dehaagsehogeschool.nl

ISBN: 9789083224367

Mei 2022

VOORWOORD

De gemeente Den Haag zet zich de komende jaren in voor het ontwikkelen van een Haagse placemakingaanpak. Het doel hiervan is om partijen in positie te brengen om hun eigen woon- en leefomgeving te verbeteren, waarin ze zich thuis voelen, en (informeel) eigenaar zijn van de publieke ruimte die ze gebruiken. De placemakingaanpak van de gemeente Den Haag kent daarbij drie sporen: inspireren, kennis ontwikkelen & delen en doen.

Als onderdeel van het spoor *kennis ontwikkelen & delen*, zijn we in opdracht van de gemeente Den Haag een onderzoek gestart naar placemaking in Den Haag. Dit onderzoek met een looptijd van een jaar is in november 2021 van start gegaan en bestaat uit drie fasen. Deze rapportage is het eindproduct van de eerste fase welke als doel heeft om een kennisbasis te leggen voor Haagse placemaking, vanuit de literatuur en empirie.

Opvallend is dat placemaking een veel gehanteerde term is, die ook een lange historie kent, maar dat de definities van placemaking veelal onduidelijk en uiteenlopend zijn. Daarmee is ook niet altijd helder welke initiatieven tot placemaking gerekend kunnen worden. Vallen bewoners die op eigen initiatief tuinmeubels op straat plaatsen, een horecaondernemer die de stoep anders inricht, of publiek hergebruik van een leegstaande pand ook onder placemaking? En waarom wel of niet? Wanneer noemen we iets “placemaking” en met welk doel? Om deze vragen te beantwoorden hebben we allereerst een (inter-)nationale literatuurstudie uitgevoerd. De resultaten van deze literatuurstudie zijn terug te vinden in *Deel I: Placemaking ontrafeld*. Uit deze studie blijkt dat ondanks de verschillende definities, de omschrijvingen veelal terug te leiden zijn naar de kern van het woord, namelijk place-making of ‘plek maken’. Placemaking kan gedefinieerd worden als het proces waardoor ruimte (space) wordt getransformeerd tot een betekenisvolle plek (place).

Vervolgens hebben we – op basis van deze literatuurstudie – verschillende Haagse placemaking initiatieven nader onderzocht. Hiervoor hebben we gebruik gemaakt van de typologie van Wyckoff (2014) die een onderscheid maakt tussen standaard, strategische, tactische en creatieve vormen van placemaking. In deel II Haagse placemaking in beeld analyseren we verschillende vormen van Haagse placemaking. We beschrijven waar de placemaking initiatieven zich bevinden in Den Haag, welke typen placemaking zich voordoen en wat hen kenmerkt. Deze studie laat zien dat zowel de tijdelijke invulling van het Leeghwaterplein als de Wij-WeiBank tot placemaking gerekend kunnen worden.

We hopen dat beide studies professionals, stadmakers, ondernemers, ambtenaren en buurtbewoners inspireren en duidelijkheid verschaffen in wat onder placemaking wordt verstaan en welke verschillende vormen van placemaking zich voordoen in Den Haag, en in andere steden.

Tot slot willen we alle respondenten van harte bedanken die tijdens interviews hun ervaringen met placemaking met ons hebben gedeeld. Ook spreken we graag onze dank uit voor het werk van onze studenten Mees Kamps en Denise Jonker.

Den Haag, mei 2022

1 https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/10397204/2/RIS309516+Placemaking+binnen+gemeente+Den+Haag

Foto: Bewoners op bezoek bij voormalig SoZa gebouw. Bron: Anna Vastgoed

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord **3**

1. Een introductie van placemaking **6**

1.1 Steden voor mensen 7

1.2 Naar een definitie van placemaking 7

2. Placemaking ontrafeld **10**

2.1 Transformatie 11

2.2 Van ruimte naar plek – het creëren van een thuisgevoel 12

Plekken voorbij? 12

2.3 Betrokkenheid 13

Top-down, bottom-up, of... 13

3. Placemaking in Europa **14**

Referenties **18**

01

EEN INTRODUCTIE VAN PLACEMAKING

1.1 Steden voor mensen

(Semi)publieke ruimtes worden steeds belangrijker als ontmoetingsplek, iets wat de coronacrisis nog duidelijker heeft gemaakt. Zo is ook de gemeente Den Haag bezig hier meer invulling aan te geven, onder andere door het coalitieakkoord 'Samen voor de stad'. Hierin "staat het creëren van een mooie, leefbare en een duurzame stad centraal. Een stad die tegemoetkomt aan de wensen van haar gebruikers" (Gemeente Den Haag, 2021:2). Maar hoe zorg je ervoor dat gebruikers een locatie en gebied als aantrekkelijk ervaren?

Al in de jaren zestig benadrukten schrijvers als Jane Jacobs en William H. Whyte het belang van het ontwerpen van steden gericht op mensen, in plaats van autowegen en winkelcentra. In haar boek *'The Death and Life of Great American Cities'* (1961) zette Jacobs zich af tegen grootschalige herstructureringen die resulteerden in monofunctionele Amerikaanse binnensteden en de opkomende en snelgroeiende buitenwijken waarvandaan mensen heen en weer pendelden naar de stad. Ze benadrukte het belang van een intensief benutte openbare ruimte; zo zorgt een diverse bevolking ervoor dat straten intensief gebruikt worden op verschillende momenten van de dag. Als voorbeeld noemt zij een straat waar men vroeg op de dag naar het werk gaat, waarna ouders later op de dag met hun kinderen boodschappen doen bij lokale ondernemers. Deze ondernemers zorgen tevens voor een hogere sociale controle *(eyes on the street)* waardoor men zich veiliger voelt. Zo draagt eenieder volgens Jacobs bij aan de veiligheid en beschaving in steden: *"...pavements and those who use them are not passive beneficiaries of safety or helpless victims of danger. Sidewalks, their surrounding uses and their users are active participants in the drama of civilisation versus barbarism in cities"* (Jacobs, 2011: 38). Ook William H. Whyte was geïnteresseerd in het gebruik van de openbare ruimte, hij observeerde gedrag van voetgangers in de stedelijke context in zijn *'Street Life Project'*. Door gebruikers van plekken te interviewen en observeren verkreeg hij informatie over de plekken en de wensen van gebruikers; en hij pleit dan ook voor een *bottom-up* benadering als het gaat om het creëren van openbare ruimte in de stad (Whyte, 1980).

Samen met Jacobs wordt Whyte gezien als pionier in de *placemaking* beweging; een term die in de jaren zeventig in gebruik werd genomen door (landschaps)architecten en stedenbouwkundigen. Zij omschreven hiermee het proces waarin onder andere pleinen, parken, en straten worden gecreëerd die mensen aantrekken omdat ze plezierig of interessant zijn om te vertoeven. Deze nieuwe kijk op het ontwerp van de openbare ruimte was ook onderdeel van de *New Urbanism* stroming, die haar oorsprong vond in de architectuur. De stroming ontstond in de jaren tachtig in de Verenigde Staten en verzette zich tegen de *urban sprawl* in de Verenigde Staten: de onbegrensde groei van woningen, commerciële ontwikkelingen en infrastructuur in stedelijke gebieden. De sympathisanten van New Urbanism streefden naar een sterkere sociale cohesie binnen wijken of straten en verzetten zich tegen de invloed van architecten, die te veel nadruk zouden leggen op esthetiek en te weinig op het gebruik van de ruimte (Shibley, 1998).

1.2 Naar een definitie van placemaking

Vanaf de jaren negentig begon een in New York gevestigde non-profitorganisatie, *Project for Public Spaces* (PPS) placemaking nadrukkelijk promoten en toepassen. Zij gebruikten de term placemaking om hun visie op het bouwen van gemeenschappen rondom plekken te omschrijven. De oprichter en het hoofd van PPS, Fred Kent, was een van Whytes' onderzoeksassistenten ten tijde van het Street Life Project en de organisatie is dan ook grotendeels gebaseerd op diens ideeën (PPS, z.d.-a). Sinds haar oprichting heeft PPS de placemaking beweging gepromoot door wereldwijd aan projecten (mee) te werken (Laven, Bradly & Polyak, 2019). Volgens PPS inspireert placemaking mensen om publieke ruimtes collectief opnieuw te verbeelden en uit te vinden zodat deze ruimtes het hart vormen van de gemeenschap (PPS, z.d.-b). De term placemaking verwijst volgens PPS dus naar het samenwerkingsproces waarmee openbare ruimtes worden vormgegeven, op een manier die ervoor zorgt dat de band tussen mensen en plekken versterkt. Hoewel de definitie van PPS vaak wordt gehanteerd, is deze niet eenduidig: de term heeft verschillende connotaties of gebruiken. Niettemin wordt placemaking doorgaans begrepen als een proces dat deel uitmaakt van stedelijk ontwerp dat plekken leefbaar en betekenisvol maakt (Flemming, 2007; PPS, z.d.-b). Placemaking streeft naar het ontwikkelen of verbeteren van de publieke ruimte zodat deze fysieke, sociale en culturele doelen kan dienen. Denk hierbij aan het stimuleren van het publiek debat, verbindingen in de wijk, de gezondheid, veiligheid en trots van de gemeenschap, sociale rechtvaardigheid, economische ontwikkeling en duurzaamheid (Silberberg, Lorah, Disbrow & Meassig, in Ellery & Ellery, 2019).

Hierbij is het betrekken van belanghebbenden een belangrijke factor. Zoals Markusen en Gadwa (2010) het verwoorden: placemaking is een *bottom-up* en persoonsgericht proces van het verbeteren van de leefbaarheid van steden, door middel van samenwerking en participatie van de gemeenschap. Terwijl de traditionele focus van stedelijke planning ligt op het creëren van gebouwen en infrastructuur, richt de placemaking-benadering zich op het aanpassen van ruimtes aan mensen, waarbij de nadruk ligt op de sociale werkelijkheid en behoeften. In feite keert het placemaking-proces het traditionele stedelijke planningsproces dus om: er wordt gekeken naar waar sociale bewegingen plaatsvinden om vervolgens plekken te creëren die deze bewegingen faciliteren en versterken (Gehl & Gemzøe, 2004:31).

Uiteindelijk lijken alle bovenstaande omschrijvingen terug te leiden naar de kern van het woord: *place-making,* of 'plek maken'. In de literatuur wordt regelmatig het verschil tussen *space* en *place* benadrukt. Waar 'space' vaak refereert naar iets abstracts, zonder substantiële betekenis, heeft 'place' betekenis. Zo stelt Tuan (1977) dat het verschil tussen place en space omschreven kan worden door te kijken naar de mate waarin mensen betekenis geven aan een specifiek gebied. Place is meer dan enkel een locatie, het wordt vormgegeven door menselijke ervaringen: *"space is freedom, place is security"* (Tuan, 1977:3). Of zoals Merrifield (1993) het omschrijft: een plek is niet enkel abstracte ruimte, het is de locatie waar alledaagse sociale praktijken – zoals consumeren, recreatie, tradities, solidariteit – worden *geleefd: "place is where everyday life is situated".* Place is dus geleefde ruimte, of de *(social) production of space* (Gottdiener, 1994; Lefebvre, 1991). In dit geval is 'place-making' dus het proces waar ruimte (space) wordt getransformeerd in een betekenisvolle plek (place). Door de vele definities van placemaking grijpen wij in dit onderzoek terug op deze kernachtige definitie.

Uit de uiteenlopende definities die er in de literatuur over placemaking te vinden zijn, komen doorgaans drie hoofdkenmerken van placemaking naar voren, die in dit rapport als leidend zullen gelden. Ten eerste transformatie, daar het altijd gaat om het 'veranderen' van ruimte als onderdeel van een stedelijk ontwikkelingsvraagstuk. Er is sprake van een zekere interventie in de ruimte, om een specifiek doel te behalen. Ten tweede streeft men bij deze transformatie naar het creëren van een thuisgevoel (of *sense of place);* ofwel ervoor zorgen dat een plek als betekenisvol wordt ervaren door de gebruiker, om zo de band tussen plekken en hun gebruikers te versterken. Er is gekozen om 'sense of place' te vertalen naar thuisgevoel, omdat andere vertalingen zoals een 'gevoel van plek' weinig zeggingskracht heeft in de Nederlandse taal. Wel zijn wij ons ervan bewust dat thuisgevoel niet de gehele betekenis van 'sense of place' omvat, gezien men een gevoel van plek kan ervaren, maar zich hier niet direct thuis voelt. Dit gezegd hebbende, kan een thuisgevoel volgens verscheidene theoretici resulteren in emotionele verbondenheid *(place attachment)* met een plek (zie Stueve et al., 1975; Altman & Low, 1992) of zelfs resulteren in de zogenaamde *genius loci*: de ziel van een plek. Hierbij wordt verwezen naar oude en karakteristieke binnensteden zoals Amsterdam (Norberg-Schulz, in Lupi, Musterd & Waldberg, 2007). Om dit doel te behalen lijkt betrokkenheid (van de gebruiker) een belangrijk derde element, iets wat veel naar voren komt in de literatuur door de focus op placemaking als bottom-up proces. Deze betrokkenheid kan op verscheidene manieren tot stand komen, denk aan verschillende vormen van participatie, co-creatie, zelforganisatie, etc. Het placemakingproces is overigens niet per definitie bottom-up – iets waar later in dit rapport over zal worden uitgeweid – maar een zekere focus op de gebruiker lijkt onontbeerlijk als het einddoel is om mensen te verbinden met de plekken waar ze zich begeven. Juist *door* participatie kunnen burgers al een thuisgevoel ontwikkelen (Ciliers & Timmermans, 2014; Corcoran, Marshall & Walsh, 2018)

In de volgende paragrafen wordt verder uitgeweid over de drie hierboven benoemde elementen: transformatie, thuisgevoel en betrokkenheid, en hun rol en verschillende uitingen binnen placemaking. Vervolgens wordt de Europese context rondom placemaking uiteengezet, waarna wordt ingegaan op de huidige placemaking praktijk in Den Haag.

Figuur 1: Definitie van placemaking

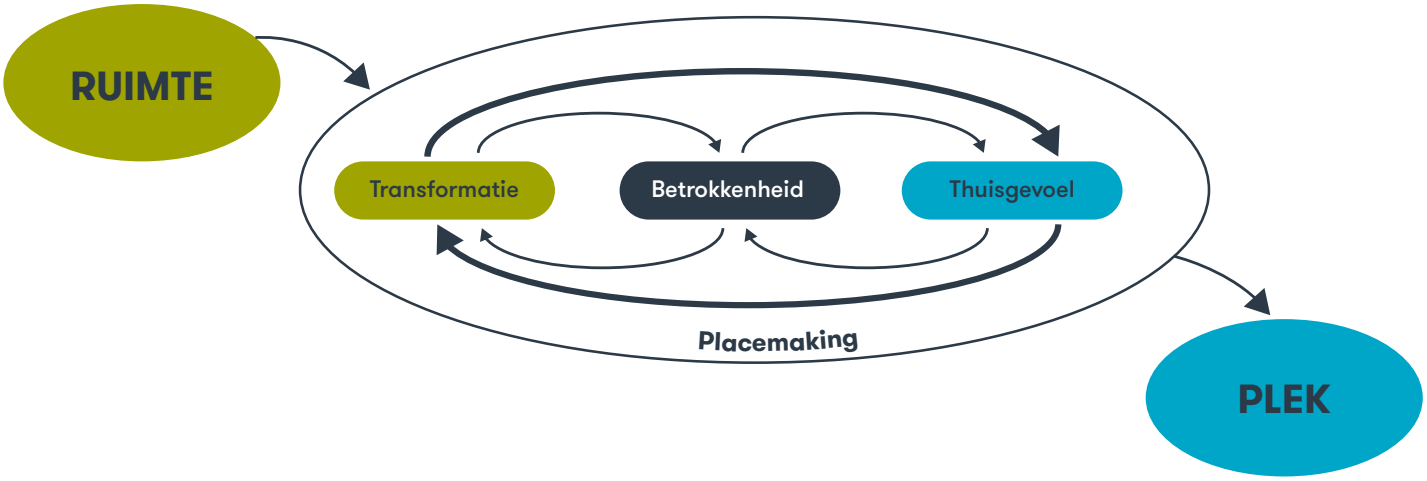

Foto: Streetart in de Binckhorst. Bron: Anna Vastgoed.

02

PLACEMAKING ONTRAFELD

2.1 Transformatie

Placemaking is het proces waarbij 'ruimte' wordt *getransformeerd* in een betekenisvolle 'plek'. Een dergelijke plek wordt in de literatuur ook wel aangeduid als een *Quality Place* (Wyckoff, 2014). Quality Places zijn actieve en unieke locaties die interessant en visueel aantrekkelijk zijn, vaak door kunst en creatieve activiteiten. Ze zijn mensvriendelijk, veilig, toegankelijk en er is sprake van een gemengd gebruik van de ruimte. Deze Quality Places zijn volgens Wyckoff (2014) het einddoel van de transformatie die wordt beoogd bij placemaking. En omdat de verschillende definities en toepassingen van de term placemaking verwarrend of zelfs tegenstrijdig kunnen zijn, creëerde hij een typologie bestaande uit vier vormen van placemaking: standaard, strategische, tactische en creatieve placemaking. Deze typologie is gebaseerd op een verkenning van de term in een uitgave van *Planning & Zoning News* (2010), op bestaand onderzoek over placemaking, en op uitgebreid onderzoek door het *MSU Land Policy Institute.*

Placemaking in verschillende soorten en maten
Wyckoff (2014) omschrijft standaard placemaking als de universele term, die hij definieert als: *"the process of creating Quality Places that people want to live, work, play and learn in"* (p. 2). Het proces kan verscheidene ingrepen en activiteiten behelzen die worden uitgevoerd door de publieke, non-profit en private sector. Denk aan binnenstedelijke verbeteringen aan straten en gevels, buurtgerichte projecten zoals de renovatie van woningen, de verbetering van parken, evenementen in openbare ruimten als pleinen, trottoirs en openbare gebouwen. Daarnaast onderscheidt Wyckoff strategische placemaking, creatieve placemaking en tactische placemaking en zet hij uiteen hoe deze vormen verschillen van 'standaard placemaking'. Het doel van de transformatie kan – naast het creëren van een Quality Place – namelijk verschillen, wat door het onderscheiden van deze vormen inzichtelijk wordt gemaakt.

Wat strategische placemaking volgens Wyckoff (2014) onderscheidt van standaard placemaking is dat het een specifiek doel nastreeft naast het creëren van Quality Places, namelijk het aantrekken van kenniswerkers. Doordat deze op een bepaalde plek willen wonen en leven stimuleren zij banencreatie en inkomensgroei door bedrijven aan te trekken die op zoek zijn naar plekken waar getalenteerde werknemers te vinden zijn. Het zou voornamelijk mensen betreffen die door hun vaardigheden overal ter wereld kunnen wonen en vaak plekken uitkiezen met veel voorzieningen en andere kenniswerkers in de buurt. Deze vorm van placemaking zou worden nagestreefd door zowel de publieke, non-profit als de private sector en het betreft projecten met een looptijd van 5-15 jaar. Vaak zijn deze projecten groter dan standaard placemakingprojecten en komen ze op minder plekken voor: "*in targeted centers (downtowns), and nodes along key corridors in transect locations with dense urban populations".* Volgens Wyckoff resulteert strategische placemaking in ontwikkelingen met een gemengd gebruik – wat nieuwbouw of renovatie kan betreffen, maar denk ook aan evenementen die gericht zijn op het aantrekken van kenniswerkers en andere kunst-, cultuur- en entertainmentuitingen die een plek levendig maken en mensen aantrekken.

De term 'creatieve placemaking' is bedacht door Markusen en Gadwa (2010) om specifieke placemaking-activiteiten omtrent kunst en cultuur te duiden. Hun definitie luidt:

> **"In creative placemaking, partners from public, private, non-profit, and community sectors strategically shape the physical and social character of a neighborhood, town, city, or region around arts and cultural activities. Creative placemaking animates public and private spaces, rejuvenates structures and streetscapes, improves local business viability and public safety, and brings diverse people together to celebrate, inspire and be inspired."**
> *(P. 3)*

Vaak heeft creatieve placemaking het toepassen van kunst- en cultuuruitingen in alle aspecten van de gebouwde omgeving als doel. Denk aan projecten die georganiseerd worden rondom en met inbegrip van kunst en cultuur zoals musea en concertgebouwen, openbare tentoonstellingen en metrostations met creatieve thema's. Of activiteiten die leiden tot meer vitaliteit in Quality Places, zoals o.a. filmvertoningen in een park, kunstprojecten, openluchtconcerten of het betrekken van de ideeën van kinderen in bouwprojecten door middel van kunst.

Binnen 'tactische stedenbouw' gaat het erom dat we op de schaal van een straat, blok of gebouw moeten beginnen als we de leefbaarheid van steden willen verbeteren (Lydon & Garcia, 2015). Deze aanpak stelt een groot aantal lokale actoren in staat om nieuwe concepten te testen voordat er substantiële politieke en financiële toezeggingen worden gedaan. Soms toegestaan, soms niet, worden de acties meestal aangeduid als "guerrilla urbanisme", "pop-up urbanisme", "*city repair*", of "D.I.Y. urbanisme". Tactische placemaking is dus een vaak gefaseerde aanpak van verandering die begint met een korte termijn verbintenis en realistische verwachtingen die snel (en vaak tegen lage kosten) van start kunnen gaan. Het kan voortdurend worden ingezet in buurten met een verscheidenheid aan belanghebbenden. Het omvat een mix van kleine projecten en korte termijn activiteiten, maar over een lange periode kunnen tactische placemaking projecten een gebied transformeren.

Kortom, binnen placemaking is *transformatie* een belangrijk element, omdat het proces als doel heeft om een ruimte te transformeren in een betekenisvolle plek. Naast het creëren van een Quality Place kan de transformatie echter meer doelstellingen hebben, zoals het aantrekken van kenniswerkers (strategische placemaking), gebruik van kunst en cultuur (creatieve placemaking) en een doelbewuste gefaseerde aanpak (tactische placemaking).

Figuur 2: Vier typen placemaking (uit Wyckoff, 2014, p. 3)

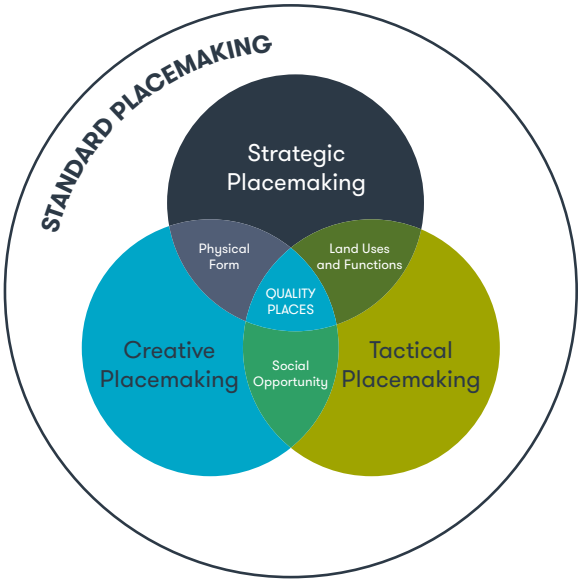

2.2 Van ruimte naar plek – het creëren van een thuisgevoel

'Thuisgevoel' is het tweede hoofdkenmerk van placemaking dat wij hebben onderscheiden. Om te begrijpen wat een 'sense of place', of thuisgevoel, daadwerkelijk inhoudt, is het behulpzaam terug te grijpen op de literatuur. Volgens de *National Academy of Sciences* (2002) wordt gemeenschap vaak gebruikt als synoniem voor plek. Het creëren van een thuisgevoel is dan ook belangrijk omdat het een sterk gemeenschapsgevoel opwekt onder degenen die er leven. Dit bouwt volgens Ellery en Ellery (2019) voort op het idee dat een thuisgevoel een vorm van sociaal kapitaal is die de identiteit van bewoners vormgeeft, een zekere mate van verankering van de gemeenschap op een plek bevordert, ons voorziet van een maatstaf voor leefbaarheid en een zekere mate van welzijn creëert.

De focus op binding met plekken is niet nieuw. Sinds de grootschalige verstedelijking en de opkomst van moderne samenlevingen hebben sociologen en geografen zich geïnteresseerd voor 'de buurt', waarbij zij ervan uitgingen dat bewoners en hun buurten een eenheid vormen (Lupi et al., 2007). Zo werd ook Rotterdam na het bombardement herontwikkeld vanuit de zogenaamde wijkgedachte. De stad werd onderverdeeld in overzichtelijke buurten en wijken die bewoners op alle mogelijke manieren moesten stimuleren een sociale eenheid te vormen (Bos, 1946), een idee wat ook terug te vinden is in de tuinstadgedachte uit de vroeg twintigste-eeuwse stadontwikkeling. Door technologische vooruitgang, globalisering en welvaartstijging kwam deze wijkgedachte in de late twintigste-eeuwse stadsontwikkeling weer meer op de achtergrond te staan. Het leven van mensen speelde zich niet langer enkel in hun buurt af, en ook sociale contacten werden minder plaatsafhankelijk en meer ingegeven door individuele keuze.

Plekken voorbij?

In de jaren tachtig werd het begrip 'placemaking' zodoende afgedaan als zweverig en abstract en in stadsontwikkeling begonnen economisch en functioneel woongenot meer prioriteit te krijgen dan een sterke *place attachment* (Lupi et al., 2007). In de jaren negentig ontstond weer een opmars van de termen 'place' en 'placemaking', waarbij geografen en planologen benadrukten dat ruimtelijke kwaliteit niet enkel schuilt in de functionaliteit, maar ook in de beleving van een plek. De zogenoemde *'non-places'* zoals warenhuizen, parkeergarages, maar ook de in Nederland opkomende Vinex-wijken, werden als niet wenselijk ervaren omdat ze voor gebruikers inwisselbaar zouden zijn en eigenheid zouden missen (Auge, 1995; Karsten & De Stigter-Speksnijder, 2006). Critici omschreven het belang van een binding met plekken juist als achterhaald, door de huidige netwerksamenleving waar het begrip van plaats langzamerhand irrelevant zou worden. De mens zou juist leven in de *'space of flows'*, in plaats van in de *'space of places'* (Castells, 2004). Deze space of flows refereerde onder meer naar een nieuwe digitale samenleving (zie ook Sassen, 2007) waarbij het niet langer uitmaakte waar men woont en dus ook werkte, maar draaide om de mondiale informatienetwerken waar de nieuwe industriële ruimte volgens Castells om was gesitueerd. Toch zijn theoretici (en zelfs Castells) in zekere mate teruggekomen van dit idee dat plaats er niet langer toe zou doen. Plekken zijn nog steeds een structurerend mechanisme in de samenleving, alleen in toenemende mate multi-dimensioneel (Lupi et al., 2007). Het sociale leven is – alhoewel niet langer traditioneel en inmiddels vervangen door lossere banden – nog steeds *emplaced* en plek blijft belangrijk in het dagelijks leven van mensen.

Kortom, het creëren van een thuisgevoel lijkt essentieel in de hedendaagse gemeenschapsplanning en kan worden bewerkstelligd door het gebruik van participatiestrategieën en placemaking (Ellery & Ellery, 2019). In feite vindt er een zekere transformatie plaats als leden van de gemeenschap actief betrokken zijn in het proces. Door een actieve rol in te nemen ervaren de leden van de gemeenschap niet alleen meer eigenaarschap, het voedt ook de gemeenschapszin en lokaal leiderschap.

2.3 Betrokkenheid

Het derde hoofdkenmerk van placemaking dat wij in de introductie benoemen is dan ook 'betrokkenheid', dit lijkt een belangrijk onderdeel van het proces om tot een sense of place te komen. Placemaking zou idealiter een opwaartse spiraal creëren waarin de gemeenschap de plek waar zij leeft transformeert en hervormt, in plaats van het huidige proces waarin de plek de manier waarop de gemeenschap leeft beïnvloedt en transformeert (Silberberg et al., 2013). Maar manieren van betrokkenheid kunnen verschillen en de wijze waarop dit wordt ingezet bij placemaking evenzeer. Grofweg zouden vormen van participatie bijvoorbeeld kunnen worden ingedeeld in drie categorieën: (1) niet-participatief, waarbij bewoners slechts fungeren als toeschouwers en geen zeggenschap hebben, (2) symbolisch, waarbij men kan luisteren en adviseren, maar de beslissing nog steeds wordt genomen door de uitvoerder en (3) zeggenschap van de burger, variërend van het recht om te onderhandelen tot volledige uitvoerende macht (cf. Arnstein, 1969).

Top-down, bottom-up, of...

Ondanks de nadruk op bottom-up initiatieven in de placemakingbeweging, bestaan er ook definities waar het proces juist als top-down wordt omschreven. Volgens Platt en Medway (2020) is placemaking vaak nauw verbonden met noties van stedelijke herstructurering en vernieuwing, waarbij organisaties en instituties als doel een levendig en samenhangend gevoel van gemeenschap nastreven, om uiteindelijk het welzijn van stedelingen te verbeteren. Deze benadering is sterk verwant aan concepten als *place branding* (Kavaratzis & Kalindides; Medway & Warnaby; in Platt & Medway, 2020), *civic boosterism* (Waitt, 2008) en *place marketing.* Concepten die eind vorige eeuw ook in Nederland steeds belangrijker werden (zie o.a. McCarthy, 1998) en waarbij de (lokale) overheid de internationale concurrentiepositie van hun stad probeerde te versterken. Bij deze top-down benadering wordt ervan uitgegaan dat plekken kunnen worden *gemaakt* door organisatorische interventies, een gegeven dat wordt bevestigd door het enthousiasme waarmee overheden, projectontwikkelaars en investeerders en planologen het placemaking concept hebben omarmd en ingezet. De kritiek op deze top-down benadering heeft vooral betrekking op het directieve karakter van het proces en het zou geworteld zijn in neoliberale denkbeelden van stedelijk ondernemerschap, de stad als 'marktplaats' (Fincher, Pardy, & Shaw, 2016; Shaw & Montana, 2016). Top-down placemaking lijkt niet voldoende stil te staan bij de betekenis die mensen en gemeenschappen geven aan de plekken waar zij leven. Gezien deze kritiek is het voor de volledigheid overigens goed om op te merken dat bottom-up placemaking ook in het verlengde van neoliberalisme kan plaatsvinden, door bezuinigingen en de toenemende focus op de 'participatiesamenleving', waarbij steeds meer zaken aan de burger zelf worden overgelaten (Maarse, 2017).

Platt en Medway (2020) plaatsen bij beide routes kanttekeningen; zowel het top-down als het bottom-up perspectief impliceren dat het placemaking proces kan worden *gestart*, en beiden houden ze het beeld in stand van stedelijke ruimten en ervaringen die kunnen worden geordend en gestructureerd. Dit strookt niet met hun opvatting dat georganiseerde systemen, structuren en hiërarchieën ontoereikende denkbeelden zijn om de complexe, troebele en veranderlijke aard van de stedelijke ruimte te begrijpen. Hun definitie van placemaking is dan ook een verdere uitwerking van de definitie van Pierce, Martin en Murphy (2011:54) die placemaking zien als: *"the set of social, political and material processes by which people **iteratively** create and recreate the experienced geographies in which they live".* Platt en Medway (2020) pleiten voor een kijk op placemaking die erkent dat er geen duidelijk start- of eindpunt is, een boven- of onderkant, als het gaat om plekken; men zou juist inzicht moeten verkrijgen in de mogelijke verbindingen, bewegingen en stromen tussen actoren die van placemaking een 'uitdrukkingsvorm' maken, in plaats van iets dat met een plek wordt *gedaan*. Dit betekent niet dat organisaties en instituties niet betrokken kunnen zijn bij placemaking-activiteiten, maar dat ze een positie in 'het midden' moeten innemen en tegelijkertijd ook volledig geïntegreerd zijn in de plek waar eventuele interventies (gaan) plaatsvinden. Op deze manier worden zij dus ook automatisch onderdeel van de stedelijke ruimte en kijken ze hier niet enkel naar als buitenstaander. Daarnaast beweegt placemaking volgens Platt en Medway (2020) in en door de veranderingen van het stedelijke landschap, maar ook door tijd en ruimte heen. Waar 'bottom-up placemaking' dus betrekking kan hebben op een poging tot het formuleren van stappen of een *toolkit* die burgers kan helpen om plekken te 'maken' of veranderen (zie bijv. PPS en Placemaking Network Europe) en 'top-down placemaking' - in het ergste geval – een term is die wordt gebruikt binnen het neoliberale lexicon en vaak gelijk staat aan op winst gerichte ontwikkelingsprojecten onder het mom van stedelijk partnerschap, komen Platt en Medway (2020) met een nieuwe kijk op placemaking, waarbij het minder moet gaan om plekken *maken* en meer om placemaking als grensoverschrijdend proces.

Hierbij is het dus belangrijk dat men er niet vanuit gaat dat placemaking simpelweg wordt gestart en geëindigd, en organisaties zich volledig inbedden in plekken waar ze willen interveniëren. Omdat zij dan niet meer als buitenstaander fungeren, kan dit ook de risico's wegnemen van top-down placemaking waar de wensen en visie van bewoners en gebruikers van een plek niet worden meegenomen. Uiteindelijk zijn er verschillende manieren om naar placemaking te kijken – en naar hoe het proces kan worden geïnitieerd en ingericht. In de volgende paragraaf proberen we deze inzichten te duiden binnen de Europese context.

03

PLACEMAKING IN EUROPA

Zoals in paragraaf 2.2 kort is geschetst, heeft placemaking de afgelopen twee decennia ook (weer) haar weg naar Europa gevonden, waar beleidsmakers, onderzoekers en professionals inmiddels enthousiast het placemakingproces toepassen op een verscheidenheid aan plekken en situaties (Laven et al., 2019). Samen met PPS en Pakhuis de Zwijger organiseerde STIPO – een multidisciplinair stedelijk ontwikkelingsteam met een focus op co-creatie – in 2017 de Placemaking Week Amsterdam, wat met deelnemers uit 46 landen op dat moment het grootste placemaking-evenement ter wereld was. Het resulteerde in een Europees Placemaking Netwerk van onder meer lokale organisaties, academici, kennisinstellingen en ambtenaren, en bouwde voort op het bestaande *City at Eye Level* programma. Volgens Laven et al. (2019: 140) werd het netwerk enerzijds gestart om kansen te benutten, zoals een gedeeld geloof in de relevantie van een goede openbare ruimte en de noodzaak om verschillende methoden, benaderingen en ervaringen uit te wisselen, maar anderzijds ook om bedreigingen het hoofd te bieden, zoals gentrificatie en 'toeristificatie' in veel Europese steden.

Niettemin is het niet vanzelfsprekend dat placemaking in Europa en met name Nederland op dezelfde wijze kan worden toegepast als in de Verenigde Staten, waar de markt nog steeds een grote invloed heeft op ontwikkelingen. De invloed en het bereik van de publieke sector is hier vaak een stuk groter en ook in ruimtelijke ontwikkeling is er sprake van andere processen, partnerschappen en ander beleid. De in paragraaf 2.2 geschetste beknopte geschiedenis van de Nederlandse stadsontwikkeling laat bovendien zien dat buurtbinding en openbare ruimte altijd al onderdeel waren van de stadsontwerpen. Ook is het instrument 'inspraak' sinds de jaren zeventig al van kracht, wat burgers de mogelijkheid biedt om invloed uit te oefenen op de uiteindelijk besluitvorming van bestemmingsplannen. Even later kwam interactieve besluitvorming hierbij, wat het mogelijk maakte voor burgers om mee te denken over nieuwe plannen en beleid (ProDemos, 2017). Sinds enkele jaren is de rol van de burger nog belangrijker geworden, waardoor termen als co-creatie, participatie, zelforganisatie en burgerinitiatieven steeds meer op de voorgrond zijn komen te staan. En sinds kort spreekt men van de doe-democratie: "een vorm van meebeslissen van burgers door zelf maatschappelijke vraagstukken op te pakken" (BZK, 2013:3), het 'doen' staat dus centraal, in plaats van praten, lobbyen of debatteren. Het lijkt er dus op dat de rol van de (lokale) overheid – alhoewel nog steeds groot – hierdoor verandert. Deze ontwikkelingen lijken mooi aan te sluiten bij de placemaking-gedachte.

Toch lijkt participatie in de praktijk niet altijd vanzelfsprekend of gemakkelijk door de relatief grote rol van de (lokale) overheid (Kalandides, 2018) en participatieve planning wordt door ontwikkelaars en planners vaak verwaarloosd, of uitgevoerd in gestandaardiseerde vragenlijsten waar weinig creativiteit en innovatie bij komt kijken (Cilliers & Timmermans, 2014). Is er genoeg ruimte voor bottom-up initiatieven om zich te ontwikkelen, of geeft de gemeente hier niet altijd voldoende ruimte voor en heeft zij de neiging om zich projecten toe te eigenen? De (lokale) overheid in Nederland is immers veelal verantwoordelijk voor de openbare ruimte en neemt ook vaak een veel dominantere rol bij het inrichten hiervan, vergeleken met de Verenigde Staten waar veel openbare ruimte geprivatiseerd is. In het verlengde hiervan heeft STIPO zeven mechanismen geïdentificeerd die tegenwerken als het gaat om het creëren van goede openbare ruimte in Europa (Laven et al., 2019). Zo zijn er voor steden en ontwikkelaars weinig regels als het gaat om het beschermen van de menselijke maat, deze menselijke maat wordt te laat in het planningsproces meegenomen, er ligt vaak een focus op projecten die op de korte termijn winstgevend zijn, er is sprake van statische en gestandaardiseerde ontwikkeling, er is een gebrek aan goed beheer voor kwalitatieve openbare ruimtes, top-down planning leidt tot een 'steriele' openbare ruimte en een gebrek aan gevoel van eigenaarschap, en ontwerpen ontstaan vanuit een vogelperspectief, waarbij er geen aandacht is voor afwegingen op straatniveau.

Juist door deze observatie is het opvallend dat de Europese context omtrent placemaking in de literatuur nauwelijks naar voren komt. In de Europese literatuur worden met name casestudies omschreven over specifieke placemakingprojecten (zie o.a. Laven et al., 2019; Pancholi, Yigitcanlar & Guaralda, 2015) en wordt er vrijwel niet ingegaan op de verschillen tussen de Europese situatie en de context in de Verenigde Staten. Om dit inzichtelijker te maken worden hieronder enkele Europese cases geschetst. In het stuk van Laven et al. (2019) zijn meerdere Europese placemakingprojecten omschreven, veelal grotere transformatieve ruimtelijke projecten. Zo gaan de auteurs in op de transformatie van het Schouwburgplein in Rotterdam, waar culturele instellingen, lokale ondernemers en bewoners (samen de Vereniging Verenigd Schouwburgplein) een programmering voor het plein bedachten. Het plein werd voorheen in geringe mate benut, mede door de fysieke kenmerken, de omvang en het gebrek aan interactie tussen de programmering in de binnen- en buitenruimtes. Door de Vereniging en de gemeente werd er geëxperimenteerd met kleinere en grotere ingrepen, wat uiteindelijk heeft geresulteerd in een plein waar gebruikers en Rotterdammers trots op zijn (Laven et al., 2019), en ervoor heeft gezorgd dat het plein inmiddels het grootste podiumkunstplein van Nederland is. Dit is een mooi voorbeeld waar

strategische, creatieve en tactische placemaking samen lijken te komen. Door de betrokkenheid van bewoners en gebruikers – zo woont een programmeur zelf op het plein – worden activiteiten en ingrepen echt samen met betrokkenen bedacht en uitgevoerd (Determann & Laven, 2017). De Vereniging opereert echt vanuit het (door Platt en Medway (2020) omschreven) 'midden': ze zijn volledig geïntegreerd in de ruimte die wordt getransformeerd naar een betekenisvolle plek.

Ook de gemeente Valencia gebruikte placemaking als middel om de waterkant en haven 'La Marina' te transformeren in een aanjager van economische ontwikkeling – een indicator van strategische placemaking - en in een duurzame, inclusieve en dynamische openbare ruimte. Er werd gestart met relatief kleine, goedkope en snelle acties – zoals het bieden van ruimte voor skaters en het creëren van een openluchtpodium met wekelijks livemuziek, ten dele geprogrammeerd door muziekscholen uit de buurt – wat ertoe heeft geleid dat veel mensen de plek tegenwoordig graag bezoeken. Het lijkt er in dit voorbeeld dus op dat tactische placemaking is toegepast met een bredere strategische (placemaking) visie als doel. Het succes lijkt ook deels voort te komen uit de oprichting van het *'Marina Living Lab'*, een stadslaboratorium wat participatieve co-creatie inzet als middel om de openbare ruimte op een inclusieve en innovatieve manier te transformeren (Laven et al., 2019). De transformatie is dus top-down geïnitieerd, maar er wordt gebruik gemaakt van bottom-up initiatieven om tot een sense of place te komen.

Een ander voorbeeld wordt omschreven door Lupi et al. (2007), waar placemaking werd ingezet voor de proeftuin IJburg, een nieuwe wijk waar geëxperimenteerd werd met ruimtelijke ontwikkeling, een voorbeeld van strategische placemaking. In dit project beschouwden de gemeente en consortia belevingswaarde als belangrijk onderdeel van de ruimtelijke kwaliteit, waardoor IJburg volgens de auteurs bestempeld kan worden als een succes. Toch stellen zij even later dat er nauwelijks aandacht is besteed aan de wensen van toekomstige bewoners: "de belevingswaarde wordt vrijwel geheel gevormd vanuit hetgeen de ontwerpers zelf als kwaliteit bestempelen" (p.79). Placemaking als 'nieuwe' vorm van gebiedsontwikkeling heeft volgens Lupi et al (2007) dan ook gefaald. Desalniettemin hadden bewoners een sterke binding met de wijk; het proces van pionieren heeft ervoor gezorgd dat de sociale en politieke binding onder IJburgers zich sterk ontwikkelde. Dit lijkt alleen meer te komen door de instelling van de bewoners zelf, dan door een faciliterende omgeving of gemeente die dit mogelijk maakte. De eerste bewoners zorgen voor een sociale en open sfeer waardoor men elkaar op straat groette en er veel buurtbarbecues en straatfeesten werden georganiseerd. Volgens Lupi et al. (2007) was het probleem de kortetermijnvisie van de partijen; de focus lag meer op (het voldoen aan) regels en structuren, dan op ruimtelijke kwaliteit. Er was weinig flexibiliteit door een veelheid aan regels van de gemeente en de starre omgang met de grond. "Het gevolg is dat bewoners geregeld tegen de grenzen van de flexibiliteit van IJburg aanlopen. Zij ontwikkelen initiatieven die de starheid zouden kunnen doorbreken, maar krijgen hier vaak niet de mogelijkheden voor" (Lupi et al., 2007: 80). Dit voorbeeld toont aan dat betrokkenheid en een gevoel van eigenaarschap van bewoners en gebruikers van groot belang lijkt om een plek te creëren waar hun wensen aansluiten op de omgeving. In dit geval werd de belevingswaarde van IJburg voornamelijk gevormd door de ontwerpers, die niet volledig geïntegreerd waren in de ruimte en dus niet vanuit 'het midden' opereerden.

In deze voorbeelden, met name IJburg, zijn de door STIPO geïdentificeerde mechanismen te herkennen die het creëren van goede openbare ruimte zouden tegenwerken. Naast de top-down planning lijkt een focus op economische ontwikkeling een ambiguïteit naar voren te brengen van het placemakingproces. Placemaking is een middel om de openbare ruimte toegankelijker en aantrekkelijker te maken, maar creëert hierdoor vaak ook financiële waarde door de verbeteringen die zijn doorgevoerd – en de consequenties van deze waardevermeerdering worden niet altijd in acht genomen. Volgens Laven et al. (2019) is het hierdoor belangrijk om ons af te vragen *wie* er uiteindelijk profiteert van placemaking. Ondanks de goede bedoelingen, is de uitkomst niet altijd duurzaam en inclusief. Toen Barcelona bijvoorbeeld in de jaren tachtig bezig was met de *rebranding* van de stad, die samenviel met de Olympische Zomerspelen in 1988, bracht dit een immense transformatie van de openbare ruimte teweeg. Deze transformatie baande echter ook het pad voor een wooncrisis en de onstuitbare toeristificatie van de stad. Een van de dillema's van placemaking is volgens Laven et al. (2019) dan ook hoe we ervoor kunnen zorgen dat de voordelen voor de gemeenschap (door verbeteringen in de openbare ruimte) opwegen tegen individuele winst die wordt behaald. Hiervoor zou het van belang zijn om *value caputure* in de kern van het placemakingproces te plaatsen, ofwel het mechanisme waardoor verschillende actoren de waarde kunnen vasthouden die de transformatie met zich heeft meegebracht. Het Placemaking Network Europe noemt dit ook wel *'Critical Placemaking': "the preoccupation with distributing the benefits of placemaking equally among local communities.* Om dit te kunnen bewerkstelligen werkt het Placemaking Network Europe met een verscheidenheid aan ontwikkeltools en financiële instrumenten die ervoor zorgen dat placemaking de gemeenschap ten goede komt, en niet gericht is op speculatieve verbeteringen van de openbare ruimte.

Kortom, transformatie, het creëren van een thuisgevoel en betrokkenheid lijken allen in verschillende mate naar voren te komen in placemaking. In Europa is er sprake van een meer betrokken (lokale) overheid dan in de Verenigde Staten, wat

ertoe leidt dat deze ook vaak een grote rol lijkt te spelen in placemaking-initiatieven. Het is de vraag wat dit voor effect heeft op het participatie-aspect van placemaking, zeker gezien de top-down – en strategische – benadering die in de praktijk nog steeds vaak voor lijkt te komen in Europa. De benoemde voorbeelden indiceren dat participatie wel degelijk een grote rol kan spelen in het succes van placemaking en het creëren van een sense of place. Met behulp van de bovenstaande literatuurstudie willen we in de volgende hoofdstukken duiden hoe placemaking tot uiting komt in Den Haag, door een verscheidenheid aan Haagse placemakinginitiatieven te analyseren. Welke vormen van placemaking komen voor in Den Haag, en in welke mate? En welke rollen nemen de diverse maatschappelijke partners in om placemaking in gang te zetten en/of te realiseren?

Foto: Voormalig SoZa gebouw heringericht. Bron: Anna Vastgoed

REFERENTIES

Altman, I. & Low, S. (1992). *Place attachment.* New York: Plenum Press.

Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, *35*(4), 216-224.

Auge, M. (1995). *Non-places: introduction to the anthropology of supermodernity* (J. Howe, Trans.). London: Verso

Bos, A. (1946). *De stad der toekomst, de toekomst der stad.* Rotterdam: A. Voorhoeve.

BZK. (2013, June). *DE DOE-DEMOCRATIE - Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2013/07/09/kabinetsnota-doe-democratie/bijlage-1-doe-democratie.pdf

Castells, M. (2004). *The network society: A cross-cultural perspective*. Edward Elgar Publishing, Incorporated.

Cilliers, E. J. & Timmermans, W. (2014). 'The importance of creative participatory planning in the public place-making process'. In: Environment and Planning B: Planning and Design 41.3, pp. 413–429. doi: 10.1068/b39098

Corcoran, R., Marshall, G., & Walsh, E. (2018). The psychological benefits of cooperative place-making: a mixed methods analyses of co-design workshops. *CoDesign, 14(4), 314-328.*

Determann, B., & Laven, J. (2017). 'Het onmogelijke mogelijk, daar word je gulzig van'. The City at Eye Level. Retrieved 23 February 2022, from https://thecityateyelevel.com/stories/het-onmogelijke-mogelijk-daar-word-je-gulzig-van/

Ellery, P. J., & Ellery, J. (2019). Strengthening community sense of place through placemaking. *Urban planning*, *4*(2), 237-248.

Fincher, R., Pardy, M., & Shaw, K. (2016). Place-making or place-masking? The everyday political economy of "making place". Planning Theory & Practice, 17(4), 516–536. doi:10.1080/14649357 .2016.1217344

Flemming, R. L. (2007). The art of placemaking. *New York: Merrel.*

Gehl, J., & Gemzøe, L. (2004). Public spaces-public life. Gemeente Den Haag. (2021, Juni). *Placemaking startdocument*. https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/10419103/1

Gottdiener, M. (2010). *The social production of urban space*. University of Texas Press.

Jacobs, J. (2011). The Death and Life of Great American Cities. 2011 Modern Library ed. *New York: Modern Library.*

Kalandides, A. (2018). 'Editorial: Participatory Placemaking'. In: Journal of Place Management and Development 11.2, pp. 150–151. doi: 10.1108/JPMD-04-2018-0030

Karsten, L. & de Stigter-Speksnijder (2006). *Vinex-wijken: professionele kritiek en de dagelijkse woonpraktijk. Een essay.* Utrecht: Nethur.

Laven, J., Bradley, A., & Polyak, L. (2019). Placemaking in the European context. The movement is here to stay. *The Journal of Public Space*, *4*(1), 135-154.

Lefebvre, H., & Nicholson-Smith, D. (1991). *The production of space* (Vol. 142). Blackwell: Oxford.

Lupi, Musterd, Waldberg (2007), "pioniers in Place making" in publicatie Habiforum

Lydon, M., & Garcia, A. (2015). A tactical urbanism how-to. In *Tactical urbanism* (pp. 171-208). Island Press, Washington, DC.

Maarse, G. (2017, December 5). 'De participatiesamenleving leidt tot groeiende ongelijkheid'. Erasmus Magazine. https://www.erasmusmagazine.nl/2017/12/05/de-participatiesamenleving-leidt-tot-groeiende ongelijkheid/#:%7E:text=Binnen%20no%20time%20raakte%20de,iedereen%20mag%20meepraten%20en%20meedoen.

Markusen, A., & Gadwa, A. (2010). Creative placemaking. Washington, DC.

McCarthy, J. (1998). Reconstruction, regeneration and re-imaging: the case of Rotterdam. *Cities*, *15*(5), 337-344.

Merrifield, A. (1993). Place and space: a Lefebvrian reconciliation. Transactions of the institute of British geographers, 516-531.

National Academy of Sciences. (2002). *Community and quality of life: Data needs for informed decision making.* National Academies Press.

Pancholi, S., Yigitcanlar, T., & Guaralda, M. (2015). Place making facilitators of knowledge and innovation spaces: insights from European best practices. International Journal of Knowledge-Based Development, 6(3), 215-240.

Pierce, J., Martin, D. G., & Murphy, J. T. (2011). Relational place-making: The networked politics of place. Transactions of the Institute of British Geographers, 36(1), 54–70. doi:10.1111/j.1475-5661.2010.00411.x

Platt, L. C., & Medway, D. (2020). Sometimes... Sometimes... Sometimes... Witnessing Urban Placemaking from the Immanence of "the Middle". Space and Culture, 1206331219896261.

Planning & Zoning News. (2010, November 30). *PLACEmaking 2010/11*. Issuu. Retrieved 25 February 2022, from https://issuu.com/rudiurbanxtra/docs/placemaking_2010_11

PPS. (z.d.-a). William H. Whyte. Project for Public Spaces. Geraadpleegd op 24 januari 2022, van https://www.pps.org/article/wwhyte

PPS. (z.d.-b). *What is Placemaking? | Category — Project for Public Spaces*. Project for Public Spaces.

ProDemos. (2017, December 5). *Nieuwe publicatie: Doe-democratie*. Retrieved 9 March 2022, from https://prodemos.nl/nieuws/nieuwe-publicatie-democratie/

Sassen, S. (2007). Overview and economic restructuring as class and spatial polarization. *London: Politics Reader*.

Shaw, K., & Montana, G. (2016). Place-making in megaprojects in Melbourne. Urban Policy and Research, 34(2), 166–189. doi:10.1080/08111146.2014.967392

Shibley, R. (1998), "The Complete New Urbanism and the Partial Practices of Placemaking." P80-103.

Silberberg, S., Lorah, K., Disbrow, R., & Muessig, A. (2013). Places in the making: How placemaking builds places and communities. *Massachusetts Institute of Technology*, *72*.

Stueve, A., & Gerson, K. (1975). *The Structure and Determinants of Attachment to Place: By Ann Stueve, Kathleen Gerson and Claude S. Fischer*. Institute of Urban and Regional Development, University of California.

Tuan, Y. F. (1977). Space and place: The perspective of experience. U of Minnesota Press.

Waitt, G. (2008). Urban festivals: Geographies of hype, helplessness and hope. *Geography Compass*, *2*(2), 513-537.

Whyte, W. H. (1980). The social life of small urban spaces.

Wyckoff, M. A. (2014). Definition of placemaking: Four different types. *Planning & Zoning News*, *32*(3), 1.

Meer informatie

dehaagsehogeschool.nl

kenniscentrumguts@hhs.nl

Johanna Westerdijkplein 75
2521 EN Den Haag

www.linkedin.com/company/coe-guts

DE HAAGSE
HOGESCHOOL

let's change
YOU. US. THE WORLD.